

Петро Саух
доктор філософських наук,
професор, ректор
Житомирський державний
університет імені Івана Франка

Алгоритм реалізації «Я-концепції» в структурі особистісно-професійного самовизначення

Самовизначення – це складний, багатоступеневий процес розвитку людини. Його структурними елементами є особистісне, соціальне, культурне, професійне та інші різновиди самовизначення. Ці види самовизначення постійно взаємодіють між собою. В одних випадках вони передують один одному, наприклад, особистісне самовизначення може обумовлювати і сприяти професійному. Але найчастіше здійснюються одночасно, обмінюючись місцями як причина й наслідок. Пояснюється це просто. Адже переважна частина онтогенезу людини охоплює період від початку формування професійних намірів до завершення професійного життя. Професійний розвиток людини, із впевненістю, можна назвати «смыслотвірним ядром» особистості.

Яскравим прикладом гармонійного поєднання особистісного й професійного самовизначення є Нелля Григорівна Ничкало, для якої сфера освіти стала не просто цариною її професійних уподобань, а сутністю її екзистенції: цебто тим що в самому її єстві, тим світлим, розумним і вічним, чим вона засіває довкола себе, й тим, що є над нею, що веде її по життю. Її «яскрава професійна Я – концепція» сягнула найвищої вершини розвитку – «кристалізації», яка характеризується максимальною чіткістю й яскравістю самоактуалізації по відношенню до професійно релевантних вимог, цінностей, потреб й здібностей. Ось чому педагогіка, яка стала для неї єством, не є професією у повному розумінні цього слова, а швидше

квінтесенцією душі, «своєрідним маленьким кораблем в освітянському мікрокосмі, де Нелля Григорівна одночасно і керманіч, і галерник, бо це душевне тяжіння утримує біля стерна корабля міцніше, ніж тисячі сталєних ланцюгів» [10, 55].

Я-концепція завжди формується на основі зворотнього зв'язку, який отримується від інших людей та суб'єктивно інтерпретується. Тобто уявлення інших людей є чи не найпотужнішим джерелом для Я-концепції. Згадуючи й аналізуючи численні зустрічі, конференції, «круглі столи» за участю Н.Г. Ничкало завжди переконувався, що не зважаючи на її самодостатність, успішність й професійну досконалість, які б мали заспокоювати, а то й приспати «Я – усвідомлююче – себе», її Я-концепція завжди була і є інтеріорізованим соціальним процесом. Кажуть, людина подібна дробу: чисельник – це те, ким вона є, а знаменник – що вона про себе думає. Чим більший знаменник, тим менша величина дробу. Для Н. Г. Ничкало в структурі її Я-концепції інкорпорація «іншого» займає особливе місце, що завжди забезпечувало турботу про величину чисельника. Не випадково вона для багатьох, незалежно від їх професії, виступає взірцем втілення самоактуалізації, цілеспрямованості, наполегливості й організаційного таланту.

Звісно, успіх людського життя, професійного розвитку залежить від багатьох факторів, серед яких удача, зовнішні та внутрішні обставини, доброзичливість середовища й людей, які тебе оточують, але серед них, як на мене, існує три головних, визначальних, тобто таких, без яких життєвий успіх неможливий. До них належать: порядність, професіоналізм й патріотизм. Для кожного значущість цих трьох «П» різна, як на локальному, так й на глобальному рівнях. Лише не для Н. Г. Ничкало. Вони для неї є не лише життєвими імперативами, але й вишуканим ланцюгом екзистенційного ества, до того ж саме в такій послідовності. На відміну від математики, від перестановки цих доданків («П») результат завжди інший.

Схиляючи голову перед духовною витонченістю, пластичною елегантністю, сублімованою культурою й природною галантністю доктора педагогічних наук, професора, академіка НАПН України Н. Г. Ничкало, присвячую цю статтю, запліднену її живильним джерелом і неспокоєм думки.

* * *

Сьогодні немає потреби когось переконувати, що в умовах переходу до інноваційної моделі розвитку людський капітал відіграє вирішальну роль у визначенні майбутнього будь-якої країни. Адже праця, особливо висококваліфікована, є не лише найважливішою сферою буттєвості людини, а й визначальним чинником матеріального й духовного виробництва. У контексті викликів глобалізації, які актуалізують пошук нових парадигм соціального розвитку, особливої значущості набувають проблеми професійного становлення особистості, розвитку її творчого потенціалу, постійного самовдосконалення і навчання протягом усього життя. Не випадково проблеми професійного розвитку в період складних трансформацій трудової сфери сучасного інформаційного суспільства набувають особливого значення. Не лише для суспільства, а й для кожної окремої людини.

В чому, я особисто, бачу архіважливість цих проблем?

Перше: у формуванні нового алгоритму особистісного і професійного самовизначення. Його особливість пов'язана із тектонічними зрушеннями ціннісно-сміслової самоактуалізації особистості та структурними деформаціями становлення особистості в умовах професійної мобільності й конкурентоспроможності. Сьогодні вважається, що 50 % фахівців змушені протягом трудової діяльності змінювати профіль своїх професій. А це вимагає нових технологій розвитку й становлення особистості, зорієнтованої на динаміку ринку праці. Як це зробити в умовах ліберальної (некласичної) моделі освіти – ніхто не знає. Продукт цієї моделі характеризується небезпечною самовпевненістю і неконтрольованим активізмом, що часто

ґрунтується не на знаннєвій компетентності, а на ілюзіях та утопізмі. Звідси й відповідна модель людини – малознаючої й самовпевненої, яка у гонитві за матеріальними благами стає одновимірною істотою, для якої життя фактично втрачає істинні смисли. Така людина з апломбом розмірковує на будь-яку тему. До того ж, як зазначає Ортега-і-Гассет, «лишаючись людиною маси, хоче посісти місце еліти» [6, 16].

Друге: в активних процесах «комодофікації» пізнавальної діяльності, перетворення знання в товар, в річ для комерційного використання. В цій ситуації постає у весь зріст так званий «новий гуманізм», який перетворює на ідола всеохоплююче полегшення й намагається прикрасити життя людини, зробити його легшим, безхмарнішим, комфортнішим. Запліднена цим, відверто кажучи, антиаскетичним ідеалом людина керується принципами мінімізації зусиль і максималізації «кайфу», тілесної насолоди і зручностей.

Зорієнтованість на вузькоутилітарне знання, відсутність орієнтації на цілісне бачення різних сфер науки, її внутрішньої архітекτονіки спричинило, за словами Е. Морена, не конструювання «добре облаштованої голови», а голови наповненої численними знаннями, яка не володіє «загальною здатністю ставити і вирішувати проблеми» і не вміє оперувати «принципами організації і синтезу знань» [5, 23]. Звісно, на цій основі неможливе когнітивне мистецтво думати глобально, для того щоб вирішувати локальні проблеми. Звідси – безліч знань-поглядів, замкнених на індивіда, на його суб'єктивність, на його особисту «правду». В суспільстві, словами Платона, стала переважати не «філо-софічність», а «філо-доксичність», зовсім не виступаючи як «неправда», «нісенітниця», а лише як своя «правда»... «Істини» тут не доводяться, а просто технічно подаються у вигляді повідомлень, приписів, рецептів, які латентно скеровують людину як потрібно виконувати ті чи інші завдання [3, 16]. На цій основі освіта оголошується сектором економіки, а «комодофікація» пізнавальної діяльності перетворює знання на товар. «Товарна» концептуалізіція освіти, яка стала калькою культурного розуміння сучасної епохи, обмежує істинне

призначення і функції освіти не лише по відношенню до людини як особистості, але й щодо більш широкого горизонту культурного функціонування суспільства.

Третє: в деформації професійної освіти на користь вищої та в суцільній «масовізації» вищої освіти. Сама по собі «масовізація» вищої освіти – процес позитивний. Він вирішує важливе завдання демократичного суспільства – широкого і вільного доступу до вищої освіти. В Україні за часи незалежності була створена така система вищих навчальних закладів, яка сьогодні спроможна забезпечити навчання у вишах усіх випускників середньої загальноосвітньої школи. Лише до вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації у нас щорічно вступає до 70 % випускників середніх загальноосвітніх закладів (для порівняння, в 1990 році цей показник сягав ледь 25 %). Поза стінами вищих навчальних закладів фактично залишаються одиниці випускників шкіл [8, 91–92].

За цих умов вищі навчальні заклади захопилися збільшенням прийомів та зниженням вимогливості в навчанні, що неминуче призводить до значного падіння якості освіти і рівня професійної підготовки фахівців. Україна, висловлюючись словами Дж. Міллікена, стала складовою «загального процесу депрофесіоналізації», з яким зустрілась Західна Європа ще в 80–90-х роках минулого століття. Тут, як і тоді у Великій Британії, під тиском чисельності студентів, що постійно зростає, виникло явище «інфляції оцінок», що втілювалося у послідовне зниження академічних вимог з метою запобігти значному падінню рівня успішності студентів. Викладачі стали застосовувати менш трудомісткі й менш жорсткі методи оцінювання, а обмеження у часі зробили їх контроль за роботою студентів формальним [4, 69]. Зниження вимогливості до навчання студентів, у свою чергу, спричинило падіння вимогливості професорсько-викладацького персоналу до себе. Результат: перетворення вищих навчальних закладів на «фабрику сірих фахівців».

Четверте: в соціальній, а не соціально-професійній спрямованості вищої освіти. Спеціалізуючій функції системи вищої освіти в нинішніх умовах серйозну конкуренцію складає функція формальної соціалізації. Соціологічні дослідження, проведені серед старшокласників і студентів перших курсів свідчать, що доміантним мотивом у їх професійному визначенні стала виключно соціальна самоцінність освіти (тобто «прагнення бути успішними», «з вищою освітою легше досягти матеріального благополуччя» тощо). На перший погляд, це ніби й нормально. Однак такі професійні наміри як «реалізувати свій талант в обраній сфері діяльності» відзначає не більше 50 % молоді, а «створювати нове в певній сфері діяльності» лише 40 %. До того ж, обдумано і впевнено роблять свій професійний вибір й цілком налаштовані на професіоналізм у майбутньому лише 25 % молодих людей. Для 47 % студентів важливим є лише факт отримання диплома про вищу освіту й лише 20–25 % випускників педагогічних вишів мають намір працювати за фахом [7, 105–106]. Це свідчить, що сучасна освіта перетворилася сьогодні на інструмент реалізації насамперед *соціальних*, а не соціально-професійних запитів. Основною спрямованістю молодої людини стає, передусім, соціальне прагнення відшукати місце в житті, а вже потім – стати *кимось* у певній сфері діяльності.

Усе це деформує ціннісно-смыслову орієнтацію особистості. Такі смысловиттєві цінності як честь, добро, любов, дружба відходять на задній план і позбавляються соціального й культурного престижу. Смысловиттєвими орієнтирами стають потяг до влади, до матеріального благополуччя і грошей, до успіху будь-якою ціною. Внаслідок цього відбувається актуалізація професій у системі «людина-людина», «людина-знакова система». Чи варто питати, чим пояснюються шалені університетські конкурси на відповідні спеціальності? Скромні професійні ролі в структурі трудового потенціалу «людина-природа», «людина-техніка» вже нікого не влаштовують і вважаються долею невдах. Іноді створюється враження, що у

суспільстві є лише потреба в «співаючих», «танцюючих», тих хто рахує гроші і хто судить тих, хто їх рахує. Лише не в тих, хто забезпечує технологічні прориви і створює матеріальні цінності.

Цілком зрозуміло, що сучасне інформаційне суспільство вимагає нової стратегії професійної підготовки. Кінцевим її результатом має стати фахівець, здатний швидко пристосовуватися до будь-яких змін, працювати більш ніж в одній професійній позиції, зберігаючи самовладання за умов невизначеності аж до повного хаосу і абсолютної неясності, а також екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Але цього було достатньо вчора, за умов неklasичної освіти і вже не вистачає за умов «збагаченої» парадигми освіти. Сьогодні важливо не лише бути інноваційно й креативно «заплідненим», оперативно включатися в хаос безконтрольності (й тим самим розгойдувати її аж до критичної межі), а вміти мислити холістично й нести відповідальність за результати власної діяльності. Незважаючи на те, що нашою метою дійсно повинна стати людська самореалізація, але самореалізація не сама по собі (не будь-якою ціною), а як синергія. Саморозвиток людини має сенс лише за умови одночасного взаєморозвитку людини та оточуючого її середовища. Тобто тут йдеться вже не про людиновимірну, а про *людиносвітну* цілісність, в якій людина постає у всій багатогранності існування й динаміці життя.

Цілісна людина постійно відчуває рух різних можливостей і пов'язаних з нею плинних межових ситуацій, в яких сконцентрована доля цілого. Вона здатна змінювати парадигми, піддавати сумніву абсолютність і беззастережну істинність попередніх висновків і технологій, впевнено шукати нові. Алгоритм Я-концепції такої людини реалізується шляхом впливу на їх критичні точки (події), постійно контролюючи і змінюючи співвідношення особистісного актуалізованого ресурсу (засвоєння нових знань, навичок, вмінь, уподобань, норм поведінки тощо) та потенційних можливостей, які існують в свідомості людини у вигляді інтуїтивних інтенцій, латентних процесів, неортодоксальних уявлень, нетрадиційних

ідей, перспективних міркувань і прогнозів відповідно до контексту подій. У той же час, цей алгоритм акцентує на тому, що людина є «запитувальною» істотою. Вона постійно запитує з позицій «себе–іншої» як парсичної (носія нових можливостей) і шукає відповіді на них з позицій майбутнього «оптимального збереження тотальності» за умов здійснення назрілих змін її окремих елементів. На цій основі людина відчуває проблеми, тенденції, протиріччя задовго до того, коли вони стали незворотними, прораховуючи варіанти бажаних змін.

Реалізація цієї стратегії можлива, *по-перше*, на основі модернізованої світоглядної парадигми, заплідненої, принаймні, трьома такими смисложиттєвими імперативами:

- Усе, що б не робила людина, має здійснюватись професійно, якісно, гідно й солідарно;
- Істинний професіонал думає глобально, діє – локально. Живе і працює так, щоб не виправдовувати себе перед предками, сучасниками й нащадками;
- Золотим правилом професіонала має стати життєдайний принцип: до минулого – вдячність, до сьогодення – активна творча дія, до майбутнього – відповідальність.

По-друге, ґрунтуючись на новій методології професійного становлення особистості, переконливо визначеної в доповіді ЮНЕСКО «В нове тисячоліття» [2]:

а) *навчити вчитися* (вільна орієнтація в потоках інформації; готовність до самостійного пошуку інформації; здатність до самоосвіти; готовність до навчання протягом життя; комп'ютерна грамотність). Іншими словами, ця модель (освіченої, творчої людини) передбачає навчати як думати, а не *що* думати, забезпечує рівні можливості, а не рівність, допомагає оволодіти новими знаннями, не примушує «зазубрювати»;

б) *навчити жити* (адаптаційність; автономність; вміння самозахисту; здоровий спосіб життя; соціальна зрілість; високі моральні якості; готовність

до сімейного життя; соціально-ціннісні форми самореалізації й самоствердження; вміння самовдосконалюватись);

в) *навчити жити разом* (комунікативні вміння; гуманізм, толерантність; емпатійність й милосердя; демократичність, співробітництво; громадянські якості, патріотизм; екологічна свідомість; планетарне мислення);

г) *навчити працювати й заробляти* (любов до праці й працездатність; конкурентоздатність; професіоналізм й компетентність; підприємливість та ініціативність).

Усе це передбачає підготовку спеціаліста, який би поєднував у собі риси власника, організатора, економіста, професіонала. До того ж, проблема становлення професіонала – це, найперше, проблема особистісного і соціального розвитку майбутнього спеціаліста як суб'єкта соціальної дії. Розвиток особистості (її цілепокладання, компетентність, гнучкість, самосвідомість) визначає підготовку до професії, й разом з тим, сам цей вибір і розвиток тієї чи іншої професійної діяльності визначає стратегію розвитку особистості. Іншими словами, професійне становлення є *формою особистісного становлення людини*. Тим паче, що професійне становлення виступає найтривалішим етапом соціалізації особистості, розтягненим у часі на 35-40 років життя людини.

Протягом життя людина проходить декілька етапів професійного становлення: *початковий* (вибір професії), *підготовчий* (отримання професійної освіти), етап *адаптації* (початок професійної діяльності) й етап *професіоналізації* (трансформація спеціаліста в професіонала).

Кожен із них важливий. Але сьогодні, як на мене, особливого значення набуває другий етап, який знаменує підготовку фахівця. Саме на цьому етапі на основі визначеної світоглядної парадигми та ціннісно-сміслової орієнтації, може бути здійснена оптимізація обсягу навчальної інформації для досягнення потрібних професійних компетенцій та озброєння майбутніх фахівців інструментарієм системного бачення професійної діяльності, уміння

адекватно оцінювати реальність і застосування набутих знань в конкретній практичній ситуації. А це передбачає глибинну модернізацію змісту, методів і форм освітньо-професійного процесу з урахуванням таких чинників, як відкритість, самоорганізація, саморозвиток, креативність і нелінійність мислення, самокерування, самоврядування тощо. Зазначені чинники визначають вибір принципів (розуміння, відкритість, нелінійність, співробітництво), що мають бути покладені в основу розробки технологій навчальної діяльності та забезпечити нестандартний підхід до навчання, повноту і високу якість предметних знань, актуалізацію міжпредметних зв'язків, професійне становлення і професійну адаптацію майбутнього фахівця через різні навчальні дисципліни та їх міждисциплінарні зв'язки, що гарантує інтеграцію навчальних знань, синтез гуманітарного та природничого знання. Реальним результатом цієї модернізації має стати цілісне динамічне мислення людини, що ґрунтується на вмінні користуватися дискурсивно-логічними, інтуїтивними і ціліснодинамічними (сукупнологічними і образно-інтуїтивними) методами при вирішенні різноманітних життєвих, виробничих, соціальних, універсальних проблем.

Саме на цьому етапі мають бути сформовані принаймні *п'ять професійних компетентностей*, які в майбутньому забезпечують успіх людини:

(1) *соціально-правова професійна компетентність*, тобто знання й уміння у сфері взаємодії з громадськими інститутами і людьми, а також оволодіння прийомами професійної комунікації та поведінки;

(2) *спеціальна компетентність*, тобто готовність до самостійного виконання конкретних видів діяльності, вміння вирішувати типові завдання і оцінювати результати своєї праці, здатність самостійно набувати нові знання і вміння в контексті свого фаху;

(3) *персональна компетентність* – здатність до постійного професійного зростання і підвищення кваліфікації, а також реалізації себе у професійній площині;

(4) *аутокомпетентність* – тобто адекватне уявлення про свої соціально-професійні можливості і володіння технологіями подолання професійних деформацій (деструктивні зміни особистості в процесі виконання професійної діяльності, професійна ідіотія, професійне вигорання тощо);

(5) *екстремальна професійна компетентність* (здатність і вміння діяти в складних пограничних ситуаціях, які вимагають холістично-нелінійного мислення і нетипових рішень) [9, 7].

Але, навіть не це є головним. Головним є старий як світ алгоритм актуалізації особистісного виміру в трудовій сфері. *Професійне самовизначення* – це пошук і віднайдення особистісного смислу в обраній, освоєній і здійснюваній трудовій діяльності, а також віднайдення смислу в самому процесі самовизначення. Микола Бердяєв згадував, що колись в юності був вражений глибиною такої думки: «Нехай я й не знаю в чому сенс життя, але пошук сенсу вже наділяє життя сенсом» [1, 74]. В цьому суть *парадоксальності самовизначення* (як до речі, й парадоксальності щастя). Знайдений смисл тут же обезцінює життя (утворюється ніби душевна порожнеча). Тому важливий сам процес *пошуку смислу*, де окремі (вже знайдені смисли) – це лише проміжні етапи процесу. Сам *процес* стає головним смислом – це і є *життя як процес*, а не якась конкретне досягнення (слава, звання, мільйони на рахунках тощо...).

Література

1. Бердяев Н. А. Самосознание : Опыт философской автобиографии. – М., 1990.
2. В новое тысячелетие. Всемирный доклад ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unesco.org/new/en/unesco>.
3. Ищенко Ю. А. Главные приоритеты и проблемы гуманитарного образования в Украине // Наукові і освітянські методології і практики. – К. : ЦГО НАН України, 2007.

4. Міллікен Дж. Постмодернізм і професіоналізм у вищій школі // Вища школа. – № 4. – 2005.
5. Morin E. La tete bien faite. Repenser la reformer la pensee. – Paris : Editions du senile, 1999.
6. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас // Вибр. тв. – К., 1994.
7. Парламентські слухання «Запровадження 12-річної загальної середньої освіти в Україні : проблеми та шляхи їх подолання» // За заг. ред. Є. В. Красникова. – К. : Парламентське видавництво, 2010.
8. Саух П. Ю. Сучасна освіта : портрет без прикрас. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012.
9. Саух П. Ю. Пошук себе : алгоритм особистісного самовизначення в структурі становлення особистості // Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізованому світі : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Сауха П. Ю. – Житомир : Вид-во ФОП Євенюк О. О., 2014.
10. Ткаченко В. М. Посвята // Відданість – ознака таланту : Науково-популярне видання до ювілею академіка Н. Г. Ничкало / За заг. ред. І. А. Зязюна; уклад.: І. А. Зязюн, О. М. Боровік. – К. : Богданова А.М., 2009.

Петро Саух

Алгоритм реалізації «Я-концепції» в структурі особистісно-професійного самовизначення

В статті, на основі аналізу сучасних проблем професійного розвитку, пов'язаних із тектонічними зрушеннями ціннісно-сислової самоактуалізації особистості та структурними деформаціями в умовах професійної мобільності й конкурентоспроможності, запропонований та обґрунтований алгоритм професійного самовизначення й самоактуалізації в структурі Я-концепції.

Ключові слова: професійне самовизначення, професійна самоактуалізація, Я-концепція, особистісне самовизначення, професійна компетентність.

The Algorithm of "Self-Concept" Realization in the Structure of Personal and Professional Self-Determination

Based on the analysis of contemporary problems of professional development related to the tectonic shifts in the axiological self-actualization of a person and structural deformations in terms of occupational mobility and competitiveness, the article suggests the algorithm of professional identity and self-actualization in self-concept structure.

Key words: *professional identity, professional self-actualization, self-concept, self-determination, professional competence.*